

ЛІБЕРАЛЬНА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК МЕХАНІЗМИ УЗГОДЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті подано огляд концепції держави у сучасному лібералізмі та її функції в сфері регулювання соціальних відносин через регулювання ідентичностей. Проаналізовано відносини держави та громадянського суспільства у даній сфері. Визначено, що головні лінії поділу ідентичностей пролягають в етнічній та економіко-соціальній площині.

Ключові слова: лібералізм, держава, людина, громадянське суспільство, ідентичність.

В статье представлен обзор концепции государства в современном либерализме и его функции в сфере регулирования социальных отношений через регулирование идентичностей. Проанализированы отношения государства и гражданского общества в данной сфере. Определено, что главные линии раздела идентичностей пролегают в этнической и экономико-социальной плоскости.

Ключевые слова: либерализм, государство, человек, гражданское общество, идентичность.

This article provides an overview of the concept in modern liberal state and its function in the regulation of social relations through the regulation of identities. The relationships between the state and civil society in this area are analyzed. Determined that the main dividing line lie in the ethnic identity and economic and social plane.

Key words: liberalism, state, human, civil society, identity.

В історії політичної науки прийнято вважати, що лібералізм та поняття «громадянське суспільство» витоками сягають праць філософів Т. Гобса та Дж. Локка. Вважається, що лібералізм потребує громадянського суспільства, а громадянське суспільство вимагає ідей лібералізму. Громадянське суспільство розуміється як сукупність асоціацій, що цілком відповідає уявленню сучасного лібералізму про індивіда, який володіє декількома видами ідентичностей, що спонукають його включатися в роботу різних соціальних груп та асоціацій. Асоціації вважаються вкрай необхідними для підтримки лібералізму, адже відповідають вимогам плюралізму. Однак поява гетерогенних мультикультурних суспільств, постійні потоки мігрантів – з одного боку, та занепад соціального капіталу – з іншого, роблять виклики не лише перед громадянським суспільством, а й перед державою. Згідно з теоріями класичного лібералізму, держава повинна бути нейтральною щодо різного роду цінностей, а для носіїв різних ціннісних систем існує громадянське суспільство, де вони можуть себе реалізовувати. Пошуки рівних

можливостей для всіх – це змушує сучасних лібералів переглянути роль та суть держави.

У даній статті ставимо на меті оглянути сучасні концепції ліберальної держави та її взаємозв'язку з громадянським суспільством. Виходячи з фактичної гетерогенності спільнот, припускаємо, що в ліберальній теорії держава повинна забезпечувати право на самореалізацію громадян (у тому числі національну ідентичність), що раніше належало до функцій громадянського суспільства. Завданнями статті є дослідження поняття «держава», визначення її функцій, особливостей відносин держави та громадянського суспільства у сучасному лібералізмі щодо реалізації ідентичностей людини.

Об'єктом дослідження є концепції держави та громадянського суспільства в сучасному лібералізмі, йдеться про огляд держави та суспільства в дослідженнях сучасних лібералів (Дж. Роулз, Ф. Гаск, В. Кимліка, В. Галстон, Р. Нозік).

Дана проблема є надзвичайно актуальною, адже сучасні гетерогенні суспільства, що намагаються дотримуватись принципів лібералізму та демократичних процедур, опиняються перед серйозними

проблемами узгодження ідентичностей громадян. Ці суперечності породжені внутрішніми суперечностями лібералізму, зокрема між правами індивіда та правами меншин, ціннісним плюралізмом – універсальністю лібералізму тощо. Особливо гостро ця проблема стоїть останні роки, а очільники європейських держав один за одним визнають крах мультикультуралізму (А. Меркель, Д. Кемерон, Н. Саркозі). На жаль, ця проблема потребує глибокої теоретичної дискусії, яка тільки починається. Зокрема, у вітчизняній політичній науці на ці проблеми звертали увагу Л. Слободенюк, Ю. Красногорова, В. Скомаровський.

Питання регулювання ідентичностей людей постало перед лібералізмом гостро наприкінці ХХ ст., і пов'язано воно, у першу чергу, з етнокультурними відмінностями в межах однієї держави. Ідентичність – це переживання й усвідомлення своєї належності до тих чи інших соціальних груп і спільнот, це самість, відрефлексована в термінах власної біографії. Вона виявляється не стільки в поведінці суб'єкта і реакціях на нього інших людей, скільки в його здатності підтримувати і продовжувати якийсь наратив, історію власного «Я», що зберігає свою цілісність, незважаючи на зміну окремих її компонентів. Західні теоретики не мали чітко сформованої ідеї щодо того, як демократична держава повинна реагувати на з кожним разом гостріші конфлікти щодо етнічних відмінностей. Єдиною відповіддю, яку вони взагалі могли запропонувати, було те, що держава має бути «нейтральною» стосовно етнокультурних відмінностей. Держава є нейтральним арбітром у суперечках індивідів з того чи іншого питання стосовно загального блага. Прерогатива вибору блага належить виключно індивіду. Ні держава, ні традиція, ні інший індивід не можуть впливати на цей вибір і нав'язувати власне бачення належного, це називають «лібералізмом нейтральності». Базовим поняттям у цій доктрині Ч. Тейлор вважає м'який релятивізм – терпимість до уявлень кожного індивіда про благо. Лібералізм нейтральності заперечує можливість обґрунтування й доведення будь-яких моральних позицій в інтерсуб'єктивному дискурсі. За поєднання м'якого релятивізму з такою рисою сучасного суспільства, як прагнення самореалізації, лібералізм створює в соціумі явище індивідуалізму самоздійснення. Саме цим можна пояснити існування в нинішньому світі глобальних проблем, що стосуються всього людства загалом, однак нікого особисто. Обмеженість людей виключно колом власних проблем та інтересів не дає людству змоги подолати всесвітні небезпеки [1].

Згідно з концепцією Дж. Роулза, держава як суспільний інститут, повинна бути справедливою, забезпечувати рівні права та свободи кожного індивіда за якомога ширшою схемою, що сумісно з подібними схемами для інших індивідів. Однак теорія справедливості Дж. Роулза не враховує

вкоріненості індивідів у культурні середовища суспільств, де відбувся процес їх соціалізації. Лібералізм сприймає індивіда як абстрактну істоту, що формує свою ідентичність незалежно від оточуючого середовища. Кожен має відкрити власний оригінальний спосіб буття. Однак така абстракція неможлива внаслідок того, що людина розвивається в постійному контакті з іншими людьми [2].

Ще один представник неокласичного лібералізму Фрідріх Гаск наголошує на негативній природі концепції свободи. Згідно з нею, індивід вільний від будь-якого зовнішнього впливу й сам вирішує, як йому діяти. Його свобода обмежується лише свободою інших людей. Лібералізм прагне усунути всі перешкоди для індивідуальних дій, а колективні дії допускає лише за умови їх необхідності чи кращої доцільності. Тобто суспільство та спільні дії, за Ф. Гаском, ґрунтуються виключно на раціональних засадах корисності або ж неможливості досягнення поставленої мети індивідуальними зусиллями [3, с. 147-148]. Заперечивши провідне становище спільних людських цілей, Ф. Гаск звів спільний добробут, або суспільне добро до підтримки правил, необхідних для гарантії спонтанного порядку. Надто він заперечував проти загальної ієрархії цілей, припускаючи, що цілі мають бути радше універсальними, ніж темпорально й культурно підлягати постійному переформулюванню. Мета була обмежена приватними і взаємними пристосуваннями, і за моделю ім правив договір. Оскільки Ф. Гаск заявляв, що слово «соціальний» тепер означає «централізоване й докладне планування», – гідний усілякого жалю відступ від «первісного» значення цього слова, – і покликався на невизначені спільні цілі суспільства, він стояв осторонь провідної ліберальної тенденції визначати соціальні сфери раціонального контролю, дії та відповідальності.

Р. Нозік вважає, що суть держави та її головна функція залишаються незмінними – це права та свобода індивіда. Головна функція держави зводиться лише до запобігання актів насильства, порушення прав індивідів. Саме такий політичний простір залишають права людини державі. Р. Нозік вважає, що держава повинна виконувати роль «нічного сторожа», як і пропонувалося в класичному лібералізмі. Єдиною сферою діяльності держави є підтримка добровільних і взаємовигідних обмінів між громадянами. Тому така держава називається «мінімальною» – функції щодо регулювання соціальних відносин зведено до мінімуму. «Мінімальна держава – це найбільш екстенсивна держава, яку можна виправдати» – вважав, Р. Нозік [4, с. 239].

Вільям Галстон вважає, що держава повинна давати відповіді на питання утримання ліберальних цінностей. Цілі, які ставить перед собою ліберальна держава: досягнення найбільш можливої гармонії розумом та чеснотами, з одного боку, та участю і згодою (дозволом) – з іншого. Найвищі шанси на

реалізацію такої рівноваги – за умови демократичних процедур [5, с. 261].

Звідси – висновок: «Ліберальні держави повинні бути «байдужими» стосовно етнокультурних ідентичностей своїх громадян та індивідуальними до здатності етнокультурних груп відтворити себе впродовж часу», – як сказав про це В. Кимлічка [6]. Дослідник вважає, що ліберальні держави підходили до етнічної культури так само, як до релігії – тобто, як до чогось такого, чого люди можуть додержуватись у своєму приватному житті, але що не має відношення до держави (доти, поки вони поважають права інших). Майкл Вальцер доводить, що «лібералізм» означає «різкий розрив між державою та етнічною належністю». Ліберальна держава стоїть над усіма етнічними й національними групами в країні, «відмовляючись схвалювати або підтримувати їхній спосіб життя чи виявляти активну зацікавленість у їхньому соціальному відтворенні». Держава натомість є «нейтральною щодо мови, історії, літератури, календаря цих груп [цит. за: 6, с. 45].

Прихильники лібералізму вважають, що саме ця нейтральність відрізняє ліберальні «громадянські нації» від неліберальних «етнічних націй». Етнічні нації вважають відтворення певної етнонаціональної культури та ідентичності однією зі своїх найважливіших цілей. На відміну від цього, громадянські нації «нейтральні» щодо етнокультурних ідентичностей своїх громадян і визначають належність до нації даної держави через прихильність до певних принципів демократії та справедливості. На Заході принцип етнокультурної нейтральності часто використовують як підставу для відкидання будь-яких претензій меншин і на відмінні права, що виходять за межі стандартного набору громадянських і політичних прав, які надаються кожній людині. Забезпечення явного визнання певної меншини або надання їй прав є, з цього погляду, значним порушенням традиційної нейтральності ліберальної держави.

Держава, намагаючись бути нейтральною, національні та суспільна визначення людини залишає для сфери громадянського суспільства – ось де можна виявляти свої ідентичності, намагатися знайти себе у різних колективах та групах. Людина, перебуваючи в різного роду асоціаціях, не лише знаходить власну ідентичність, але й вчиться соціальних якостей, серед яких важливі для лібералізму – права людини, повага до них, толерантність. Саме громадянське суспільство засвідчує позитивні наслідки від ідеї плюралізму – багатоманітності та у суспільному житті. Як зазначає Н. Роземблом, асоціації громадянського суспільства можуть сприяти особистому моральному розвитку, соціальній взаємопов'язаності і формуванню громадянських цінностей, які підтримують лібералізм [6]. Однак саме громадянське суспільство, виступаючи сферою соціальних взаємодій та можливістю для реалізації ідентичностей людини, дало досить несподівані наслідки: а) громадянське

суспільство, як спільнота лібералів та поширення ліберальних цінностей, почало занепадати; б) особи, які не входили у відносини, що регулюються державою, а часто опинялися поза нею, через асоціації і досвід громадянського суспільства, конкуруючи з ліберальними цінностями, стали агентами впливу на державу. Це стосується стійких демократичних держав, які мають велику кількість мігрантів – Франція, Німеччина тощо. Також це стосується і держав з перехідними режимами у Центрально-Східній Європі, де через громадський дискурс та ідею прав меншин держави тривалий час не можуть сформувати напрям розвитку, розширюється амплітуда коливань на шкалі політичного режиму – від демократії натовпу – до авторитаризму.

Відданий свободі асоціацій лібералізм є притулком для усіх можливих формальних організацій і неформальних об'єднань – внутрішньо авторитарних, елітарних, бюрократичних та ієрархічних, сексуальних, расистських, сліпо традиціоналістських і воєнізованих, створених задля втечі від суспільства, ніцшеанськи нігілістичних або квазі-аристократично богемних. Юрген Габермас запитував, де гарантія, що плюралізація забезпечить нові джерела громадянської ідентичності, а не породить «безсилля перед лицем недоступної системної складності?» [цит. за: 6].

Ліберальні теоретики, зокрема, Джон Грей, не враховували стимули до нецивілізованих конфліктів і корисливої фракційності, обмеживши повноваження уряду розподілом благ. Таке обмеження може або не зможе зignorувати державу як «зброю у війні усіх проти усіх». Держава, уникаючи питання захисту окремих груп, вияву ідентичностей індивідів, може призвести до підвищення міри відчуження у суспільстві, а зрештою, до заперечення ліберальних цінностей.

Отже, як свідчить практика, ідея нейтральності держави є міфом, держава не може залишатися байдужою до змагань ідентичностей індивідів, більш того, вона має справу не просто з індивідами, а з групами. Нейтральність у теорії на практиці розбивається у неможливість розмежувати індивідів виключно на політичних істот – громадян та на людей у позаполітичному спілкуванні. Адже ці індивіди вимагають рівної реалізації прав, не останнім з яких є право на працю, що особливо актуально для держав із великою кількістю мігрантів. Громадянське суспільство виводить ці групи на політичну арену, а вони не завжди готові підтримувати ліберальні цінності та правлячі групи. Питання досить часто стосується й економічної площини та питань добробуту, що зумовлено внутрішніми суперечностями лібералізму: рівність у політичній сфері та нерівність у соціальній та економічній.

Разом з тим, незважаючи на нейтральність у теорії, ліберальна держава надає переваги деяким мовам, спільнотам, цінностям, а отже, ідентич-

ностям: офіційна мова, іспити для отримання громадянства, доступ до державних служб, правила вступу у шлюб тощо. Все це нав'язане державою змушує осіб, з одного боку, вибирати «правильну» ідентичність, що часто означає відмову від спільнот, до яких належав індивід; а з іншого боку – мобілізацію спільнот для опору державним методам.

Тому сьогодні перед лібералізмом гостро стоїть питання: як держава може регулювати політичні відносини, стаючи сферою для реалізації ідентичності? Для багатьох дослідників відповіддю на це питання є соціальне конструювання: ідентичність, у тому числі національна, є набутою ознакою людини. В сучасному світі спостерігається змішання рас і націй, людина свідомо вибирає, до якої групи себе відносити. Розуміння націй як «уявних спільнот» лише підсилює цю думку. За таких обставин ліберальна держава повинна регулювати ідентичності індивідів за допомогою освіти громадян. На думку представника сучасного лібералізму В. Галстона, громадянська освіта замінює репресивний апарат, заохочує громадян розбудовувати єдину політичну спільноту. Головним завданням громадянської освіти у ліберальній державі є виховання поваги до прав людини, меншостей, що обмежую диктатуру більшості. Виховання – «свідома репродукція суспільства», можливість побудови кваліфікованої більшості, принаймні для окремих визначених цілей» [5]. Саме громадянська освіта дозволить в умовах багатоманітності вибудувати систему соціальних та політичних інститутів, порівняно незалежних від змінних суспільства. Громадянське виховання пристосоване для ліберального порядку, конституціоналізму.

Окрім того, у ліберальній державі представницькі інститути пов'язані із самоврядуванням. Громадянська освіта відповідає потребам таких інститутів, передовсім це оцінка переваг та недоліків, переваг, знання, необхідні для кваліфікованого вибору, розсудлива оцінка старань представників та самоврядування. Громадянська освіта забезпечує підстави для політичної участі, що нарівні з політичним представництвом формують ліберальну державу.

В умовах ліберальної держави громадянська освіта має певну проблему, що не властива іншим типам держав: це конфлікт між політичною та позаполітичною сферою. Звинувачення публічної влади щодо її діяльності в освітній сфері стосовно порушення релігійних прав, індивідуальних прав громадян часто мають підстави і особливу вагу. Двигом ліберальної традиції є кожне прагнення до визначення сфер, які повинні бути поза політикою. Такі спроби виникають з історичного досвіду – намагання нав'язати єдину релігію за допомогою політичної влади і є свідченням негативного впливу таких дій і для індивідів і для суспільства в цілому. Владі ніколи вдається цілком здолати ті традиції і переконання, які панують у суспільстві.

Для уникнення можливого несприйняття освіти держава повинна передати цю функцію грома-

дянському суспільству та контролювати її реалізацію. Дж. Грей сподівається на «ліберальну перспективу» – на те, що зменшення політичних розподілів благ забезпечить необхідну відповідність і створить моральний і політичний клімат, у якому ліберальні інститути (принаймні їх кістяк) зможуть процвітати [цит. за: 7]. Проте із його наголосом радше на громадянськості, аніж на економічній ефективності або добробуті та з увагою до того, що «сучасна цивілізація самовідтворюється», лібертаризм Грея гармоніює з головним питанням сучасної ліберальної думки – моралізуючими цілями громадянського суспільства.

Ліберальна держава повинна зважати на суспільство, перетворити його на сукупність користі та обов'язків. Індивід має бути готовим до переконань, наскільки це гарантує його право. Відмова віддати свої права означала б зникнення порозуміння, згідно з яким громадянин є членом даної спільноти. При протесті однієї особи чи групи держава повинна прокалькувати (зважати), наскільки вимоги, які висуває особа, можуть зашкодити публічному порядку, чи належить вона до меншості, чи справді потрібно міняти інститути, щоб забезпечити права особи та можливість їх само-реалізації, чи не зашкодить це іншим громадянам. Це питання раціональних рішень, це раціональна конкретна практика, а не загальні засади [5, с. 129].

Інша група дослідників вважає, що ліберальна держава може залишатися успішним регулятором відносин, якщо забезпечить розв'язання проблем справедливості та рівності, нівелюючи розрив між економічно успішними та бідними громадянами. Це особливо актуально для мультикультурних суспільств, адже часто економічні блага схильні прив'язувати до національних ідентичностей. Очевидно, саме тому для багатьох лібералів справедливість та рівність стали ключовими цінностями. Дж. Роулз привернув увагу до проблем справедливості, з тим щоб унезалежити індивіда від суспільства: реалізація прав людини не повинна залежати від його місця в суспільстві. Соціальна нерівність виправдана лише тоді, коли призводить до найбільш можливої користі найменш забезпечених членів суспільства. Фактично на ліберальну державу покладено функції перерозподілу суспільного блага, разом з тим держава не повинна надавати перевагу жодним уявленням про благо. Пріоритетним залишається свобода людини «формулювати, переглядати і раціонально втілювати» своє уявлення про благо.

Така концепція Дж. Роулза викликала дуже багато дискусій, у тому числі і в середовищі лібералів, адже сам автор говорив про мислиме суспільство, що передбачає раціонально мислячих індивідів, демократичні процедури, і навіть перебуває в моральній площині (Дж. Роулз писав, що головне в питанні справедливості – питання чесності). Р. Нозік вважає, що справедливість – функція держави, та при цьому держава, як і ринок, мусить залишатися

ціннісно нейтральною, не мати преференцій щодо індивідів, груп, сфер чи галузей діяльності. Р. Нозік так формулює головний принцип негативної справедливості: «Ніхто не має права на будь-що, що потребує використання праці і власності інших людей», таким чином обмежуючи дистрибутивні обов'язки держави.

Проблема для реалізації та формування ідентичностей, особливо національних, порушена Віллом Кімлікою. Дослідник вважає, що політика нейтральності ліберальної держави є умовністю: держава не може бути цілком нейтральною. Держава зобов'язана працювати з суспільством, ідентичностями людей (а не лише громадян). Говорячи про проблему національної ідентичності, він виділяє два шляхи: ліберальна нація та неоліберальний націоналізм. Висновок дослідника – держава не може ігнорувати проблеми ідентичностей і законодавчо регулювати можливості їх узгодження між людьми та в суспільстві [6, с. 124].

Викладений вище матеріал дозволяє зробити декілька висновків.

Ліберальна держава змушена відповідати на виклики гетерогенних суспільств. Незважаючи на прагнення нейтральності, держава та політична сфера залишатимуться сферою творення ідентичностей та змагання між ними.

Сучасний лібералізм визначає дві головні лінії, за якими визначаються ідентичності: етнічну

належність та матеріальний статус. Це призводить до перегляду концепцій ліберальної держави в контексті мультикультуралізму та перегляду концепцій справедливості.

Що стосується обох ліній творення ідентичності, то в лібералізмі прийнято, що громадянське суспільство повинно слугувати сферою змагання ідентичностей, у тому числі національних. Однак громадянське суспільство в сучасних умовах не лише підтримує ліберальні цінності, але й дає можливість для вияву альтернативних ціннісних систем. І все ж таки громадянське суспільство залишається серйозною базою для ліберальної держави, хоча дискусія щодо громадянського суспільства у працях лібералів усе частіше переводиться в етичну площину.

Розуміючи складність сучасних взаємодій держави та громадянського суспільства, сучасні теоретики лібералізму впевнені, що держава повинна регулювати творення ідентичностей, виходячи з позицій соціального конструктивізму. Головним інструментом конструювання ідентичності повинна стати освіта громадян, що замінить використання репресивного апарату. Ключовим питанням залишається питання про те, які інститути повинні займатися громадянською освітою: державні чи суспільні? Відповідь на це питання неоднозначна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Красногорова Ю. Дилема лібералізму та комунітаризму [Електронний ресурс] / Ю. Красногорова // Віче. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/814/>.
2. Ролз, Джон. Теорія справедливості / Джон Ролз ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
3. Гаск Ф. А. Конституція свободи / Фрідріх А. Гаск ; [пер. з англ. Мирослав Олійник, Андрій Королишин]. – Львів : Літопис, 2002. – 555 с.
4. Нозік Р. Розподільна справедливість / Р. Нозік // Сучасна політична філософія : антологія / [пер. з англ., упоряд. Я. Кіш]. – К. : Основи, 1998. – С. 239–276.
5. Galston W. Cele liberalizmu / William A. Galston. – Warszawa : Spoleczny instytut wydawniczy znak, Krakow fundacja im.Stefana Batorego, 1999. – 335 s.
6. Кімлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кімлічка. – Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. – 172 с.
7. Роземблум Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму [Електронний ресурс] / Н. Роземблум // Незалежний культурологічний журнал І. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/rosenblum.htm>.

Рецензенти: Іванов М. С. – д.політ.н., професор;
Курілло В. Е. – к.і.н., доцент.

© Буричко З. О., 2011

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2011 р.